वृद्धिः एवं विकासश्च Growth and Development

मानवानां विकासस्य अध्ययनं मनोविज्ञानस्य महत्त्वपूर्णमङ्गं वर्तते। कुशलः अध्यापकः बालकस्य शारीरिक-मानसिकविकासावस्थाः, तासां विशेषतानां च विषये अवश्यं जानीयात् । एतेन सः शिक्षाक्षेत्रे विभिन्नकार्याणां योजनानाञ्च कार्यान्वयनं सम्यक्तया कर्तुमर्हति। अभिवृद्धिविकासयोः प्रक्रिया व्यक्तेः गर्भाधानात् मरणपर्यन्तं निरन्तरं प्रचलति । तत्र विविधावस्थाः सन्ति। सामान्यतः अभिवृद्धि-विकासशब्दयोः प्रयोगः पर्यायत्वेन क्रियते। परन्तु तत्र परिमाणात्मकपरिवर्त्तनम् (Quantitative change) अभिवृद्धिः इति, गुणात्मकपरिवर्त्तनम् (Qualitative change) विकासः इति सामान्यतः वक्तुं शक्यते ।

अभिवृद्धेः अर्थ (Meaning of Growth)-

मानवस्य जन्मतः प्रौढावस्थापर्यन्तं शारीरिकाङ्गेषु जायमानपरिवर्त्तनमेव अभिवृद्धिः (Growth) इति वक्तुं शक्यते। अत्र हस्तपादाम्, , शिरः, उदरम् इत्यादिबाह्यावयवानां ; हृदयम्, जीर्णाशयः, फुस्फुशः, मस्तिष्कम्, नाडीमण्डलम् इत्याद्यन्तरवयवानाञ्च वृद्धिरप्यन्तर्भवति। सामान्यजीवे कोषीयवृद्धिः (Cellular multiplication) अभिवृद्धिः इति कथ्यते। विभिन्नोपकरणैः बाह्यावयवानां मापनं कर्तुं शक्यते। अतः अभिवृद्धिः केवलं शारीरिकी भवति। प्रारम्भावस्थायाम् इयमत्यन्तं वेगेन भवति। स्त्रीषु 20 वर्षपर्यन्तं पुरुषेषु 22 वर्षपर्यन्तम् अभिवृद्धिः सम्भवति ।

विकासस्यार्थः (Meaning of Development) -

व्यक्तौ जायमानानि समस्तपरिवर्त्तनानि विकासः इति वक्तुं शक्यते। अत्र शारीरिक-मानसिक-सामाजिक-सांवेगिक-संज्ञानात्मक-नैतिकपरिवर्त्तनादीनि अन्तर्भवन्ति। अतः अभिवृद्धेः अपेक्षया विकासः इति भावना व्यापिका वर्तते। अभिवृद्धिस्तु विकासस्य एकमङ्गं वर्तते। शरीरस्य विभिन्नसंरचनानां (Structures) तथा कार्याणां सङ्घटनात्मिका संकीर्णप्रक्रियैव विकासः इति वक्तुं शक्यते। अतः विकासस्य विविधपक्षाणां मापनं मूल्याङ्कनञ्च कठिनतरं भवति । विकासः शारीरिकपरिवर्त्तनानि, तैः उत्पन्नमनोवैज्ञानिकप्रक्रियाणां मध्ये समन्वयं सम्पाद्य व्यक्तौ नूतनसामर्थ्यानां विकासं करोति।

इत्थमेतावुभौ जन्मतः मरणपर्यन्तं निरन्तरं प्रचलतः । व्यक्तेः प्रारम्भावस्थासु शारीरिकवृद्धिः वेगेन सम्भवति । ततः परं व्यक्तेः विकासे प्रगतिः अवलोक्यते। शारीरिकवृद्धेः प्रभावः विकासे भवति। यथा षण्मासात्मकशिशुः धावितुं न शक्नोति, यतः तस्मिन् धावनानुकूलरीत्या शारीरिकाङ्गानां विकासः नैव जातः। कदाचित् विकासस्य विविधपक्षाणां प्रभावः शारीरिकवृद्धावपि भवति। अतः एतावुभौ परस्परं पूरकौ इति वक्तुं शक्नुमः।

अभिवृद्धिविकासयोः सिद्धान्ताः

बहवः मनोवैज्ञानिकाः अभिवृद्धिविकासयोः विषये अनुसन्धानम् अकुर्वन्। फलतः मानवेषु अभिवृद्धिविकासयोः प्रक्रिया निश्चितसिद्धान्तानाश्रित्य प्रवर्तत इति ज्ञायते। एते सिद्धान्ताः अभिवृद्धिविकासयोः सामान्यसिद्धान्ताः इति व्यवह्रियन्ते। शिक्षामनोविज्ञानस्य अध्येतारः एतानवश्यं जानीयुः। ताः यथा -

1. **निरन्तरतासिद्धान्तः (Principle of continuity)-**
मनुष्ये अभिवृद्धिविकासयोः प्रक्रिया मातुः गर्भधारणादारभ्य मृत्युपर्यन्तं निरन्तरं प्रचलति । प्रक्रियेयं कदाचित् मन्दगत्या कदाचित् तीव्रगत्या च प्रचलति। यथा प्रारम्भिकावस्थासु प्रक्रियेयं तीव्रगत्या भवति, ततः परं मन्दं मन्दं प्रचलति । परन्तु विकासप्रक्रिया अनवरतं निरन्तरं प्रचलति। अतः सिद्धान्तममुमाश्रित्य वक्तुं शक्यते यत् जीवे अकस्मात् किमपि परिवर्त्तनं न सम्भवति इति।
2. **अभिवृद्धिविकासयोः स्तरे असमानतासिद्धान्तः (Principle of Non-uniformity of Growth and Development) –**
यद्यपीयं प्रक्रिया जन्मतः मृत्युपर्यन्तं निरन्तरं प्रचलति तथापि सर्वास्ववस्थासु समाना न भवति। यथा जन्मतः वर्षत्रयं यावत् शारीरिकवृद्धिः वेगेन भवति। ततः परं मन्दगतिं प्राप्नोति। पुनः 8 मवर्षेभ्यः 12वर्षाणि यावत् विकासः वेगेन जायते। ततः परं किशोरावस्थायां लैङ्गिकावयवानां, पुनरुत्पादकावयवानां विकासः भवति। बाल्ये सर्जनात्मकशक्तेः ऊहायाश्च विकासः जायते। इत्थमेकस्मिन् मनुष्ये सर्वास्ववस्थासु सर्वेषामवयवानां सामर्थ्यानाञ्च विकासः समानतया न भवति । अत एवायम् असमानतासिद्धान्तः इति कथ्यते।
3. **वैयक्तिकविभेदसिद्धान्तः (Principle of Individual Differences) –**

विभिन्नव्यक्तिषु विकासस्य गतिः भिन्नतया भवति। प्रत्येकं बालकः विशिष्टः वर्तते। अतः सः स्वाभाविकरीत्या विभिन्नक्षेत्रेषु विकासं प्राप्नोति। अत एव समानवयस्कयोः द्वयोः बालकयोः शारीरिक-मानसिक-सामाजिक नैतिकविकासादिषु महदन्तरं भवति। कदाचित् समरूपयमजयोः (Identical twins) शारीरिक-मानसिकसामर्थ्येष्वपि भेदः भवति।

4. **विकासः सामान्यतः विशेषं प्रति भवति (Development proceeds from General to Specific) –**

विकासस्य विविधावस्थासु सामान्यक्रियाणामनन्तरं विशिष्टक्रियाः उत्पद्यन्ते । यथा नवजातशिशोः रोदनकाले शरीरस्य अङ्गप्रत्यङ्गेषु चलनमुत्पद्यते। परन्तु कालान्तरे रोदनेन तस्य वाग्यन्त्रस्य नेत्रयोश्च चलनं भवति। तथैव भाषाविकासेऽपि बालकः सामान्यं ज्ञात्वा विशेषमवगच्छति। यथा आकाशे उड्डयमानास्सर्वेपि पक्षिणः इति जानाति, ततः परं काकः, पिकः, शुकः इत्यादिपक्षिविशेषाणां ज्ञानं भवति।

5. विकासस्य पूर्वकथनं सम्भवति (Development is predictable)-

प्रत्येकं जातेः विकासस्य क्रमः निश्चितः भवति । यद्यपि वैयक्तिकविभेदाः भवन्ति तथापि तस्य जातेः सामान्यप्रवृत्तिं न प्रभावयति। कस्यचित् प्राणिसमुदायस्य (मानवानाम्) बहुवर्षाणि यावत् निरीक्षणेन विकासस्य विविधपक्षाणां विकासात्मकप्रतिमानं ज्ञातुं शक्नुमः। एतैः प्रतिमानैः अन्यव्यक्तीनां विकासस्य पूर्वकथनं कर्तुं शक्यते ।

6. विकासदिशासिद्धान्तः (Principle of developmental direction) –

कस्मिंश्चित् प्राणिविशेषे पूर्वनिश्चितदिशि विकासः सम्भवति। मानवेष्वेतत् प्रायः शिरोपादाभिमुखः (Cephalo-caudal) भवति। अर्थात् मातुः गर्भावस्थायां शिरसः विकासः आदौ भवति। ततः परं भुजयोः, मेरुदण्डस्य, पादयोः च विकासः जायते। जन्मानन्तरमपि बालकः आदौ शिरश्चालनं नियन्त्रयति। ततः भुजयोः, मेरुदण्डस्य च चलनक्रियाः नियन्त्रयति। अन्ते पादयोः चालने समर्थः भवति। अर्थात् एतत् शारीरिकविकासक्रमं द्योतयति। येन क्रमेण शारीरिकविकासः जायते तेनैव क्रमेण तत्तदवयवानां चलनकौशलानामपि विकासः जायते।

7. परस्परसम्बन्धसिद्धान्तः (Principle of inter-relation)-

शारीरिक मानसिक- सामाजिक-सांवेगिक-नैतिकविकासेषु परस्परसम्बन्धः भवति। एतेषु कस्यचित् एकस्य विकासः अन्यान् प्रभावयति। यथा येषु बालकेषु शारीरिकविकासः सामान्यानां मध्यमानापेक्षया अधिकः भवति, तेषां बालकानां सामाजिक-सांवेगिक-नैतिकविकासेऽपि प्रगतिरवलोक्यते। तथैव येषां शारीरिकविकासः कुण्ठितः (Backward) भवति, तेषां सामाजिक-सांवेगिकविकासादिष्वपि न्यूनता परिदृश्यते।

8. चक्राकारप्रगतिसिद्धान्तः (Principle of Spiral advancement) –

बालकस्य विकासः रेखीयः (linear) न भवति, परन्तु वर्त्तुलाकारः भवति। अर्थात् विकासः सर्वदा वेगेन न सम्भवति, परन्तु मध्ये मध्ये अवरुध्यते। तस्यां विकसितावस्थायां समायोजनं प्राप्य प्राप्ताभिवृद्धिविकासयोः स्थायिरुपं प्रदाय पुनरग्रे गन्तुं प्रयतते ।

9. वंशानुक्रमवातावरणयोः अन्तःक्रियासिद्धान्तः (Principle of in tractions between Heredity and Environment) –

वंशानुक्रमवातावरणयोः अन्तःक्रियया बालकस्य विकासः भवति। अर्थात् केवलं वंशानुक्रमः वातावरणं वा बालकस्य विकासदिशां न निर्धारयति। उत्तमवंशे जातोऽपि बालकः कलुषितवातावणे संवर्धितश्चेत् विषमयोजनं (Maladjustment) प्राप्नोति। तथा च सामान्यकुले जातोऽपि उत्तमपरिवेशे संवर्धितश्चेत् उत्तमपौरः सञ्जायते। इत्थं वंशानुक्रम परिवेशौ बालकस्य व्यक्तित्वं प्रभावयतः ।

10.वंशानुक्रमपरिवेशयोः – मनोवैज्ञानिकाः वंशानुक्रमवातावरणयोः प्रभावस्य महत्त्वमङ्गीकुर्वन्ति । वंशानुक्रमः जन्मजातप्रकृतिः भवति तथा च वातावरणम् अर्जितकारकं भवति। बालकः मातापितृभ्याम् अनेकानि शरीरिक-मानसिक सामाजिक -संवेगात्मकलक्षणानि प्राप्नोति। एतदेव वंशानुक्रमः इति कथ्यते। कदाचित् बालकः समाजात् कानिचन लक्षणानि प्राप्नोति यानि स्वपरिवारे

कदापि पूर्वजेषु न सन्ति। एतदेव परिवेशः वातावरणं वा इति कथ्यते। एतयोरुभयोर्मध्ये कतमः बालकस्य विकासे मुख्यभूमिकां वहति इति विषये विद्वत्सु मतभेदाः वर्तन्ते। केचनविद्वांसः वंशानुक्रमः प्रबल इति अपरे परिवेशः प्रबल इत्यभिप्रयन्ति। अपरे तु व्यक्तिविकासे उभयोरपि समानभूमिका वर्तत इति सप्रमाणं स्वकीयमतान्युपस्थापयन्ति। अतः एतयोर्विषये अध्ययनमनिवार्यं वर्तते।

11. वंशानुक्रम: (Heredity) -

प्रत्येकं जीवः स्वपूर्ववंशजेभ्यः बहूनि शारीरिक-मानसिक-सामाजिक संवेगात्मकलक्षणानि प्राप्नोति। इत्थं पूर्वजेभ्यः विभिन्नलक्षणानां प्राप्तिरेव वंशानुक्रमः इति कथ्यते। जीवविज्ञानिनां मते मातुः गर्भे फलीकृताण्डस्य (Fertilised ovum) निर्माणसमये एव विभिन्नलक्षणानां निश्चयः भवति । एतानि लक्षणानि जन्मतः परं प्रस्फुटितानि भवन्ति। वंशानुक्रमस्य निर्वचनानां परिशीलनेन स्पष्टार्थः भवति।

वंशानुक्रमस्य परिभाषा -

1. जेम्स ड्रेवरमहोदयः कथितवान् यत् मातापितृभ्यां सन्तानेन शारीरिक-मानसिकलक्षणानां प्राप्तिप्रक्रिया वंशानुक्रमः इति कथ्यते।

(Heredity is the transmission from parents to offspring of Physical and mental characteristics - James Drever)

2. डग्लस-हालेण्डमहोदयौ कथितवन्तौ यत् मातापितृभ्याम् अन्यपूर्वजेभ्यश्च प्राप्ताः सर्वसंरचनाः, शारीरिकलक्षणानि, कार्याणि सामर्थ्यानि च कस्यचित् व्यक्तेः वंशानुक्रमे अन्तर्भवन्ति।

(One's Heredity consists of all the structures, physical characteristics, functions or capabilities derived from parents, other ancestors or species- Douglas and Holland)

3. वुडवर्थमहोदयः कथितवान् यत् जन्मतः नवमासेभ्यः पूर्वमेव गर्भाधानसमये जीवे उपस्थितसर्वकारकाणि अथवा लक्षणानि वा वंशानुक्रमे अन्तर्भवन्ति। (Heredity covers all the factors that were present in the individual when he began his life, not a birth, but at the time of conception, about nine months before birth. - Woodworth R.S.)

पैतृका: (Genes) वंशानुक्रमस्य वाहकाः वर्तन्ते। एते पैतृकाः विभिन्नसमुदायरूपेण वंशसूत्रेषु (Chromosomes) उपलभ्यन्ते। प्रत्येकं वंशसूत्रे प्रायः 3000 पैतृका: भवन्ति। मानवस्य शरीरे 23 युगलानां वंशसूत्राणि भवन्ति । फलदीकरणप्रक्रियायां पितुः वीर्ये विद्यमानानि 23 युगलानां वंशसूत्राणि मातुः अण्डाशये विद्यमानैः 23 युगलानां वंशसूत्रैः सह सम्मिलन्ति। एतेषां सम्मेलनेन

23 वंशसूत्रसहितः अण्डः उत्पद्यते यः मातुः गर्भे विकासं प्राप्य नवमासानन्तरं शिशुरूपेण जायते। वंशसूत्रेषु असंख्याकाः पैतृकाः भवन्ति। एतेषु केचन प्रबलाः (Dominant) केचन निगूढाः (Recessive) च भवन्ति। प्रबलदुर्बलपैतृकयोः संयोगेन सन्ताने प्रबलपैतृकलक्षणानि स्फुटानि भवन्ति। एतेषां पैतृकाणां संयोगः यादृच्छिकः एव। स्त्रीपुरुषयोः वंशसूत्रेषु 22 युगलानि प्रायः समानानि भवन्ति। 23तमः पुरुषे XY, स्त्रियां XX च भवतः। फलदीकरणसमये पुरुषस्य X वंशसूत्रं स्त्रियः X इत्यनेन संयुज्यते चेत् शिशुः स्त्री भवति; पुरुषस्य Y वंशसूत्रं स्त्रियः X इत्यनेन संयुज्यते चेत् शिशुः पुरुषः भवति। अतः एतत् लिङ्गनिर्धारकयुगलम् इति कथ्यते। एतदेव चित्रमाध्यमेन इत्थं प्रदर्श्यते। मानवेषु लिङ्गनिर्धारकवंशसूत्राणां संयोगः। पूर्वोक्तरीत्या शिशुः 50% लक्षणानि मातापितृभ्यां, 25% लक्षणानि पितामहादिभ्यः, 12.5% लक्षणानि ततः पूर्ववंशजेभ्यश्च वंशानुक्रमेण प्राप्नोति । बहवः मनोवैज्ञानिकाः मानवेषु वंशानुक्रमस्य प्रभावविषये विभिन्नविधिभिः अनुसन्धानमकुर्वन्। प्रसिद्धजीवशास्त्रज्ञः मेण्डलमहोदयः बीजेषु अनुसन्धानं विधाय आनुवंशिकतासूत्राणि प्रत्यपादयत्। तथैव मनुष्येष्वपि वंशानुक्रमप्रभावस्य विषये बहवः अध्ययनमकुर्वन् । तत्राद्यः फ्रान्सिस गाल्टनमहोदयः इंग्लण्डदेशे 300 प्रसिद्धपरिवारेषु विद्यमानानां 997 जनानां विषये दत्तांशं संगृह्य The Hereditary Genes इति पुस्तकं लिलेख। तस्मिन् परिवारे 332 बुद्धिमन्तः सन्तीति ज्ञात्वा वंशानुक्रम एवास्य कारणमिति स्पष्टं न्यरूपयत्।

हेनरी गोडार्ड महोदयः कल्लिकाक् कुटुम्बस्याध्ययनम् अकरोत्। कल्लिकाकनामकसैनिकस्य द्वे पत्न्यौ स्तः। तयोरेका बुद्धिमती, अपरा मन्दमती च। बुद्धिमत्या जातेषु 496 अपत्येषु बुद्धिमन्तः अधिकाः सन्ति। तेषु बहवः वैद्यः, शिक्षकः न्यायाधीशादिसमाजगौरवोपेतकार्याणि कुर्वन्ति स्म। मन्दमत्याः जातेषु 480 जनेषु अधिकाः मन्दमतयः आसन् । एतेषु बहवः अपराधिनः, चौराः, वेश्याः सन्ति। अतः वंशानुक्रमः बुद्धिशक्तिं चरित्रञ्च प्रभावयतीति न्यरूपयत् ।

परिवेशः (Environment)

परिवेशोऽपि बालकमत्यन्तं प्रभावयति। बालकं परितः विद्यमानः भौगोलिक-सामाजिक-सांस्कृतिकपरिवेशः व्यक्तेः विकासं प्रभावयति। पूर्ववंशजेभ्यः प्राप्तपैतृकान् (Genes) विहाय यानि यानि कारकाणि व्यक्तिं प्रभावयन्ति तानि सर्वाण्यपि परिवेशे अन्तर्भवन्ति। अर्थात् जन्मतः परं वातावरणे शीतोष्णस्थितिः, स्वच्छाहारः, परिवारसदस्यानां व्यवहारः, प्रान्तीयसंस्कृतिः इत्यादयः व्यक्तिं प्रभावयन्ति। विषयोऽयमधोनिर्दिष्टनिर्वचनैः इतोऽपि स्पष्टीभवति।

1. बोरिंगइत्यादयः कथयन्ति यत् पैतृकान् विहाय यानि यानि कारकाणि व्यक्तिं प्रभावयन्ति तानि सर्वाणि वातावरणे अन्तर्भवन्ति । (The environment is everything that affects the individual except his genes - Boring and others)

2. वुडवर्थमहोदयः कथयति यत् जीवनप्रारम्भादारभ्य यानि बाह्यकारकाणि व्यक्तिं प्रभावयन्ति तत्सर्वं वातावरणम् इति कथ्यते। (Environment covers all the outside factors that have acted on The individual since he began life - Woodworth.)

3. डग्लसहोलाण्डमहोदयौ कथयतः यत्- जीवितप्राणिनां जीवन-स्वभाव- व्यवहाराभिवृद्धि-विकास-परिपक्वतादीन् याः बाह्यशक्तयः, परिस्थित्यात्यादयः प्रभावयन्ति, तासां सर्वासां समष्टिस्वरूपमेव परिवेशः इति कथ्यते

(The term environment is need to describe in aggregate all the external forces, influences and conditions, which affects the life, nature, behaviour and the growth, development and maturation of living organisms - Duglus & Holland)

पूर्वोक्तनिर्वचनैः स्पष्टं प्रतीयते यत् वातावरणे बहूनि तथ्यानि अन्तर्भवन्ति। एतानि बालकस्य शारीरिक-मानसिक-सामाजिक-नैतिक-आध्यात्मिकविकासं प्रभावयन्ति। एतस्य परिवेशस्य जननपूर्वपरिवेशः, जननानन्तरपरिवेशः इति द्वेधा विभागः कर्तुं शक्यते।

जननपूर्वपरिवेश: (Pre-natal Environment)

फर्टिलिसेद्धम् (Fertilisedovum) 280 दिनानि यावत् मातरि विकासं प्राप्य शिशुः जन्म प्राप्नोति। अतः जननात् पूर्वं मातुः गर्भे विद्यमानपरिसरः जननपूर्वपरिसरः इत्युच्यते। अतः गर्भधारणसमये मातुः स्वास्थ्यं, सुखदुःखानि, कार्यशैली च गर्भस्थशिशुं प्रभावयति। मातुः गर्भे विद्यमानवातावरणं पैतृकाणां सम्मेलनं प्रभावयति येन विविधशारीरिक-मानसिकलक्षणानि प्रभावितानि भवन्ति। पुनः प्रसवस्य प्रकारः (सामान्यप्रसवः, अपसव्यप्रसवः, शस्त्रचिकित्सया प्रसवः) शिशोः स्वास्थ्यं प्रभावयति। सामान्यप्रसवेन जातानां रोगनिरोधकशक्तिः (Immunity power) अधिकं भवति। अपसव्यप्रसवः (Breach delivery) (आदौ पादौ बहिरागच्छतः, अन्ते शिरः बहिरागच्छति) चेत् बह्व्यः समस्याः भवितुमर्हन्ति। इत्थं जननपूर्वपरिसराः शिशुं प्रभावयन्ति च ।

जननानन्तरपरिसरः (Post-natal Environment)- जननात्परं वंशानुक्रमं विहाय यानि कारकाणि शिशुं प्रभावयन्ति तानि सर्वाण्यपि जननानन्तरपरिसरे अन्तर्भवन्ति। अर्थात् पितरौ, परिवारसदस्याः, गृहम्, समाजः, विद्यालयः, शिक्षा इत्यादयः शिशुं प्रभावयन्ति। अर्थात् बालकं परितः विद्यमानभौतिक-सामाजिक-सांस्कृतिक-आर्थिकपरिवेशानां व्यापकप्रभावः शिशोः सर्वाङ्गीणविकासे भवति। सारांशतः परिसराणां प्रभावविषयेऽपि बहवः मनोवैज्ञानिकाः अनुसन्धानमकुर्वन्। तेषु बाग्ले, फ्रीमन्, वाट्सन् इत्यादयः प्रसिद्धाः वर्तन्ते। एतेषामनुसन्धानम् अवलोकयामः ।

फ्रीमन् इत्यादयः यमजेषु विविधपरिसराणां प्रभावस्य अध्ययनमकुर्वन्। समरूपयमजानां शारीरिक-मानसिकसामर्थ्यानि प्रायः समानानि भवन्ति। अतः फ्रीमनमहोदयः विविधपरिसरेषु संवर्धितयमजानां विषये अध्ययनमकरोत्। परिसरप्रभावेण तयोः औन्नत्ये, भारे, प्रज्ञायाञ्च सार्थकभेदः वर्तत इति सप्रयोगं न्यरूपयत्।

W.C. बाग्लेमहोदयः Educational determinism इति ग्रन्थे अमेरिकादेशे विद्यालयसौकर्याणां व्यक्तेः विकासस्य च सहसम्बन्धः वर्तत इति न्यरूपयत्। अनेन विद्यालयपरिवेशः, तत्रस्थभौतिकसौकर्याणि च छात्राणां विकासं प्रभावयन्तीति ज्ञायते।

स्कोडाकमहोदयस्तु बालेषु अनाथाश्रमपरिसरस्य प्रभावं परिशीलितवान्। सः अनाथाश्रमे 144 बालानां बुद्धिलब्धिविषयकम् अध्ययनमकरोत् । प्रवेशसमये एतेषां बालानां बुद्धिशक्तेः मध्यमानं 100 आसीत्। वर्षद्वयानन्तरं तेषां बुद्धिशक्तिः 116 अभवत् । अतः बुद्धिशक्तौ प्रगतेः कारणम् अनाथाश्रमवातावरणमेवेति न्यरूपयत् ।

मनोविज्ञाने व्यवहारवादसिद्धान्तस्य प्रवर्तकः वाट्सन्महोदयः व्यक्तिविकासे परिसरस्यैव मत्त्वमस्तीति कथयति । तद्यथा मह्यं विविधवंशजान् 12 स्वस्थबालान् ददातु। अहं तान् वैद्यः, अभियन्ता, शिक्षकः, लिपिकः इत्यादीन् करोमि। यदि भवान् आकाङ्क्षते चोरान् महाचोरान् अपि निर्माय प्रदर्शयामि इति।

Give me a dozen healthy individuals irrespective of their hereditary traits. I will make them doctors, engineers, teacher's, clerk and still you need I will make them dacoits and thieves -J.B. Watson

वंशानुक्रमपरिवेशयोः प्राधान्यता

पूर्वोक्तरीत्या व्यक्तित्वविकासे वंशानुक्रम-वातावरणयोः उभयोः महत्त्वपूर्णाभूमिका वर्तते। एतावुभौ परस्परपूरकौ स्तः। व्यक्तेः व्यवहारः वंशानुक्रम -वातावरणयोः परस्परान्तःक्रियापरिणामः वर्तते। वंशानुक्रमेण जन्मतः कानिचन सामर्थ्यानि व्यक्तौ अन्तर्निहितानि भवन्ति। परन्तु वातावरणे सामर्थ्यानां विकासाय व्यक्तिः विविधान् अवसरान् प्राप्नोति। अतः व्यक्तित्वविकासे वंशानुक्रमपरिवेशयोः समानभूमिका वर्तत इति वक्तुं शक्यते । यथोक्तं 'Development is a product of nature and nature of Heredity and Environment' इति ।

उक्तञ्च क्रो क्रोमहोदयेन व्यक्तित्वनिर्माणं न केवलं वंशानुक्रमेण न केवलं वातावरणेन च सम्भवति । परन्तु जैविकलक्षणानां सामाजिकसंस्कृतेश्च परिणामेन व्यक्तिरुत्पद्यते इति।

(A person is neither born to be nor made what he is, rather he is the product of the integration of biological iheritance and social heritage- Crow& Crow)

विकासस्य अवस्थाः -

विकासः काचित् सततप्रक्रिया वर्तते या जन्मतः मृत्युपर्यन्तं निरन्तरं प्रचलति। परन्तु मनोविज्ञाने व्यावहारिकतया मनुष्याणां स्वभावं ज्ञातुं विभिन्नावस्थासु विभागः कृतः। विभिन्नावस्थासु व्यक्तेः शारीरिक-मानसिक-सामाजिक-सांवेगिक- नैतिकविकासाः कथं भवन्तीत्यध्ययनं क्रियते। अध्यापकाः विद्यालयीयच्छात्राणां व्यवहारमवगन्तुं विभिन्नावस्थासु तेषां विकासक्रमं जानीयुः, येन

कक्ष्याप्रकोष्ठे शिक्षणाधिगमकार्याणामायोजनं सञ्चालनञ्च सम्यक्तया कर्तुं शक्नुयुः । सामान्यतः विकासस्य चतस्रः अवस्थाः सन्ति । ताः यथा

1. शैशवावस्था (Infancy) जन्मतः 5 वर्षपर्यन्तम् ।

2. बाल्यावस्था (Childhood)-5 वर्षतः 12 वर्षपर्यन्तम् ।

3. किशोरावस्था (Adolescence) – 12 वर्षतः 18 वर्षपर्यन्तम् ।

4. प्रौढावस्था (Adulthood) एलिजिबेथ-हुर्लाकमहोदययोः मते विकासावस्थाः- 19 तः आरभ्यते विकासस्य अवस्थानां विषये मनोवैज्ञानिकेषु मतभेदाः वर्तन्ते । तत्र एलिजबेथ-हुर्लाकमहोदयाभ्यां कृतविभागः प्रसिद्धः वर्तते । तद्यथा -

1. नवजातशिशुः (Infancy) - जन्मतः 14 दिनपर्यन्तम् ।

2. शैशवावस्था (Childhood) - 15 दिनेभ्यः 2 वर्षपर्यन्तम् ।

3. पूर्वबाल्यावस्था (Early Childhood) – 3 वर्षतः 5 वर्षपर्यन्तम् ।

4. उत्तरबाल्यावस्था (Late Childhood) – 6 वर्षतः 10 वर्षपर्यन्तम् ।

5. यौवनारम्भावस्था (Puberty) – 11 वर्षतः 12 वर्षपर्यन्तम् ।

6. पूर्वकौमारावस्था (Early Adolescence) – 13 वर्षतः 17 वर्षपर्यन्तम् ।

7. उत्तरकौमारावस्था (Late Adolescence) – 18 वर्षतः 20 वर्षपर्यन्तम् ।

8. वयोजनः (Adulthood) – 21 वर्षतः 40 वर्षपर्यन्तम् ।

9. मध्यवयस्कः (Middle age) – 40 वर्षतः 60 वर्षपर्यन्तम् ।

10. वार्धक्यम् (Old) - 61 वर्षाणामनन्तरम् ।

****